

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”**

TEOLOGIE ȘI MARTIRIU ÎN CĂRȚILE MACABEILOR

–REZUMAT –

**COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:
Pr. prof. univ. dr. IOAN CHIRILĂ**

**DOCTORAND:
FLORIN CLAUDIU DANIEL**

**CLUJ-NAPOCA
2019**

CUPRINS

ABREVIERI	Error! Bookmark not defined.
INTRODUCERE	Error! Bookmark not defined.
1. PROLEGOMENE LA CĂRȚILE MACABEILOR	Error! Bookmark not defined.
1.1. Cărțile Macabeilor în Biblia Ebraică	Error! Bookmark not defined.
1.2. Cărțile Macabeilor în canonul creștin	Error! Bookmark not defined.
2. PERSECUȚIE ȘI MARTIRIU	Error! Bookmark not defined.
2.1. Martiriu și mărturisire – aspecte introductive	Error! Bookmark not defined.
2.2. Persecuția seleucidă	Error! Bookmark not defined.
2.2.1. Aspecte politice ale persecuției seleucide	Error! Bookmark not defined.
2.2.2. Aspecte religioase ale persecuției seleucide	Error! Bookmark not defined.
2.3. Studiu de caz. Antioh IV Epifanes	Error! Bookmark not defined.
2.3.1. Aspecte biografice ale persecutorului	Error! Bookmark not defined.
2.3.2. Persecuția politică și religioasă	Error! Bookmark not defined.
3. REZISTENȚA ARMATĂ	Error! Bookmark not defined.
3.1. Lupta pentru eliberare de sub dominația străină	Error! Bookmark not defined.
3.2. Iuda Macabeul și reforma religioasă	Error! Bookmark not defined.
4. REZISTENȚA PRIN MARTIRIU	Error! Bookmark not defined.
4.1. Martiriul bătrânului Eleazar. Exegeză la 2Macabei 6,18-31	Error! Bookmark not defined.
4.2. Martirajul celor 7 frați. Exegeză la 2 Macabei 7	Error! Bookmark not defined.
4.3. Rolul expiator al martiriului	Error! Bookmark not defined.
4.4. Receptarea rabinică a martirajului	Error! Bookmark not defined.
4.4.1. Legile kosher-repere biblice	Error! Bookmark not defined.
4.4.2. Perspective de înțelegere a legilor kosher în gândirea iudaică	Error! Bookmark not defined.
4.5. Dimensiunea jertfelnică a martiriului	Error! Bookmark not defined.
5. CONCEPTUL DE „CREAȚIE” ÎN 2 MACABEI	Error! Bookmark not defined.
5.1. Creația în cuvântările mamei martir. Exegeză la 2Macabei 7,28	Error! Bookmark not defined.
5.2. Expresia <i>ὄκ ἐξ ὄντων</i> – perspective filosofice	Error! Bookmark not defined.
5.3. <i>Κτίσις</i> – valoare teologică în 2Macabei	Error! Bookmark not defined.
5.4. Creație <i>ex nihilo</i> în gândirea vechitestamentară și receptarea ei în Biserică ..	Error! Bookmark not defined.
5.4.1. Creație <i>ex nihilo</i> în ansamblul Vechiului Testament	Error! Bookmark not defined.
5.4.2. Creație <i>ex nihilo</i> în teologia patristică	Error! Bookmark not defined.
6. PRONIA DIVINĂ REFELECTATĂ ÎN CĂRȚILE MACABEILOR ..	Error! Bookmark not defined.
6.1. Aspecte ale proniei în Cărțile Macabeilor	Error! Bookmark not defined.
6.2. Exegeză la 2Macabei 3	Error! Bookmark not defined.

6.3 <i>Κύριος παντοκράτωρ</i> – expresie a providenței.....	Error! Bookmark not defined.
6.4. <i>Πρόνοια</i> în învățătura rabinică și în creștinism.....	Error! Bookmark not defined.
7. NOȚIUNI DESPRE ÎNVIERE ÎN 2MACABEI 7.....	Error! Bookmark not defined.
7.1. Creație și înviere	Error! Bookmark not defined.
7.2. Învierea spre viață și învierea spre moarte.....	Error! Bookmark not defined.
7.3. Elemente de eshatologie în teologia iudaică.....	Error! Bookmark not defined.
7.4. O teologie a trupului-mutilat prin martiriu și transfigurat prin înviere	Error! Bookmark not defined.
8. RECEPTAREA MARTIRIULUI MACABEAN ÎN CREȘTINISM.....	Error! Bookmark not defined.
CONCLUZII.....	Error! Bookmark not defined.
BIBLIOGRAFIE.....	4

Cuvinte cheie:

martiriu, macabei, Antioh IV, kosher, creatio ex nihilo, pronie, înviere, persecuție

Rezumat

Profunzimea teologică a actului martiric a impresionat umanitatea în toate timpurile, a provocat simțirea duhovnicească a Părinților Bisericii și a fost intens dezbătută de teologi de toate confesiunile. Martiriul reprezintă suprema alegere care îl face pe om liber de sine însuși, liber de orice formă de egoism, e suprema dovadă a iubirii exhaustive pe care făptura o poate manifesta față de Ziditorul ei.

Martirii precreștini, dar și cei creștini de mai târziu au fost permanent percepuți ca fiind reperi de fidelitate în credință. Fie că vorbim de Lege fie că vorbim de Evanghelie, aceștia pot fi socotiți, potrivit expresiei lui Paul Evdochimov „prieteni răniți ai mirelui, spicele de grâu secerate de regi, pe care Domnul le-a pus în hambarele Împărăției”.

Autorul Cărții 2 Macabei este primul care detaliază un martiriu în iudaism, moment ce devine paradigmă pentru moartea martirică a creștinilor de mai târziu.

Deși Cărțile Macabeilor nu au fost cuprinse în Biblia Ebraică, valoarea lor a fost una deosebită atât pentru evrei, cât și pentru creștini. Prezența lor în rândurile scrierilor Anaginoscomena face obiectul unor precizări în primul capitol al lucrării de față. Acesta cuprinde o dezvoltare a felului în care s-a conturat canonul biblic între extremele sale, canonul samaritenilor, ce respectau doar Pentateuhul, respectiv Biserica Etiopiană ce recunoaște 81 de scrieri sfinte.

Fiind principalul izvor pentru mai bine de o sută de ani din istoria lui Israel, Cărțile Macabeilor au reprezentat un punct de reper în iudaism. Appreciate și valorificate în chip deosebit în diaspora, ele au fost păstrate în Septuagintă alături de scrierile sfinte. Mai târziu, Părinții Bisericii creștine vor prețui Cărțile Macabeilor pe care le vor folosi ca sursă de inspirație în diferite cuvântări. Mai mult decât atât, observăm că, unele liste ce oferă dimensiunile canonului le amintesc între cele canonice, semn că, în conștiința creștină a primelor veacuri, ele ocupau un loc important.

Lucrarea noastră este structurată pe 8 capitole. După această introducere ce ne familiarizează cu elementele introductive și cu percepția iudaismului, și a Bisericii creștine asupra Cărților Macabeilor, lucrarea propune o analiză a contextului istoric ce declanșează asupra cruntă a lui Antioh IV Epifanes. Iudaismul nu a rămas străin de influența pe care

elenismul a avut-o în Orient. Acesta se propagă în Israel prin stăpânirea ptolemeică și apoi seleucidă, provocând o amplă degradare morală ce va fi sancționată de autorul 2 Macabei.

Evenimentele revelează mai mult decât o elenizare forțată. Regăsim în persecuția seleucidă un context istoric frustrant, o personalitate controversată, o situație economică dificilă, evrei compromiși moral, prin urmare, o sumă întreagă de aspecte ce determină faptele dramatice petrecute.

Majoritatea cercetătorilor consideră că evenimentele din epoca hașmoneilor au fost păstrate în 2 și 4 Macabei ca reprezentând primele momente ale martirologiei iudaice. Aici sunt surprinse toate aspectele definiției martiriului care include:

- declararea publică a fidelității față de Dumnezeu și Tora în fața cererilor oficiale de a trăda această credință;
- percepția că acest act îndeplinește un mandat religios (moartea este sigura alternativă în fața apostaziei);
- responsabilitate desăvârșită a martirului față de Yahweh și Tora;
- supliciile ce împlinesc un scop superior, izbăvirea întregului Israel;
- moartea.

Poporul evreu se afla din preajma anilor 204-198 î.Hr. sub stăpânire seleucidă, iar din 175 î.Hr. la conducerea imperiului era Antioh IV Epifanes. Pentru a înțelege ce a determinat crunta persecuție la care a fost supus poporul evreu începând cu anul 167 î. Hr., cercetarea propune un *studiu de caz* ce face o analiză pertinentă asupra personalității regelui amintit.

Două capitole din lucrare vor fi construite pe logica lui Jan Willem van Henten, care analizează evenimentele prin prisma unei rezistențe armate și a uneia duhovnicești. Cercetătorii au constatat dezvoltarea a două tipuri de curente. În primul rând, se conturează un curent, o ideologie care începe cu Finees (Num 25,7-13), continuă cu familia Hașmoneilor și ajunge la revolta lui Bar Kohba, la zeloți, sicari și la alte mișcări de rezistență armată împotriva opresiunii romane.

În al doilea rând se conturează un curent pe care îl regăsim în atitudinea lui Daniel și a celor trei tineri, în înțelegerea martirilor din epoca Macabeilor, a lui Eleazar și a mamei cu cei șapte frați, ajungând până la rabi Aquila. Acest curent argumentează postura poporului evreu de popor martir, așa cum îl regăsim în scrierile iudaismului elenistic.

Rezistența armată, prezentată în capitolul 3, se va contura în jurul Hașmoneilor, în chip deosebit în jurul lui Iuda Macabeul. De personalitatea marelui erou se leagă nu doar numeroase victorii, ci și importante momente de restaurare a cultului. Interzicerea cultului iudaic de către Antioh Epifanes era o situație fără precedent în politica Seleucizilor în raport cu popoarele supuse. Această atitudine a provocat în anul 166 î.Hr. răscoala plină de consecință a evreilor.

Eliberând Ierusalimul, Iuda Macabeul demarează purificarea și sfințirea Templului. Iosif Flaviu precizează că acestea s-au petrecut în 25 Kislev 164 î. Hr., chiar în ziua când, cu trei ani mai înainte, fusese devastat de Antioh, prin așezarea aici a statuii lui Zeus și prin sacrificarea pe jertfelnic a unei scoafe. Purificarea Templului, a fost un moment semnificativ pentru iudaism, un moment cu reverberații în religiozitatea ulterioară prin sărbătoarea Hanuka, Sărbătoarea luminilor. Talmudul precizează că obiceiul aprinderii candelor are drept scop să amintească public de focul sacru de la Templu. Iosif Flavius crede că luminile erau simboluri ale libertății obținute de evrei.

Iuda Macabeul va depune un efort susținut pentru regenerarea religios – morală a poporului ales. Demersul lui de pe câmpul de luptă, legat de rugăciunea pentru cei adormiți (2Mac 12,43-46), rămâne cel mai evident argument pentru cultul morților din epoca veterotestamentară. Exegeza fragmentului reliefează credința în înviere pe care am analizat-o în finalul lucrării, dar și maniera în care iudaismul a asumat rugăciunea pentru cei morți. Bossuet face apel la practica iudaică și la recitarea Kadish-ului, un imn citit în sinagogă de copii celui decedat vreme de unsprezece luni, pentru a argumenta rugăciunea creștină pentru morți.

Rezistența duhovnicească în fața valului elenizator este foarte bine marcată prin martiriu. În timpul persecuției seleucide, premisele morții martirice au fost respectarea Sabathului, aplicarea circumciderii și respectarea regulilor Kosher. Cei care nu au acceptat să renunțe la aceste practici fundamentale ale iudaismului au întâlnit furia persecutorilor. Capitolul 4 din cercetarea noastră analizează moartea mucenicească a bătrânului Eleazar, a celor șapte frați și a mamei lor. Atitudinea lor e înțeleasă de exegeți ca fiind una fundamentală în desfășurarea evenimentelor. Martirii joacă un rol expiator. Ei asumă păcatele poporului și, prin jertfa lor, schimbă soarta războiului cu Seleucizii. Capacitatea deosebită de a lupta pentru un ideal, credința fermă ce se opune cu vehemență oricărui compromis au fost înțelese ca virtuți demne de apreciat. Cartea 4 Macabei valorifică martiriul prezentat în 2 Macabei 7. Printr-un discurs filosofic, autorul își propune să demonstreze supremația rațiunii umane asupra afectelor.

Eleazar alege ca prin moarte să fie *pildă vitejească* în respectarea *cinstitelor și sfintelor Legi*. Asemeni lui, cei șapte frați și mama lor refuză să mănânce carne de porc, jertfită idolilor, acceptând sacrificiul rând pe rând. Această fidelitate față de Lege, manifestată prin asumarea rânduielilor Kasher este dezbătută în finalul capitolului al patrulea. Momentul a fost izvor de inspirație pentru mari sfinți ai Bisericii, precum Sf. Grigorie de Nazianz și Sf. Ioan Gură de Aur. Aceștia au acordat atenție evenimentelor și au rostit cuvinte la sărbătoarea martirilor Macabei.

Finalul capitolului 4 surprinde profunzimea teologică a actului martiric. Părintele Stăniloae afirma că „la Dumnezeu se intră în stare de jertfă”. Cuvintele acestea surprind un adevăr fundamental, acela că, iubirii divine I se poate răspunde în chip mulțumitor doar prin jertfelnicie. Cercetătorii istoriei religiilor, consideră în mod unanim că ființa jertfei este darul, oferit printr-un act de cult lui Dumnezeu. Același consens vorbește despre cum jertfa, se identifică întotdeauna cu cel ce o aduce. De aceea, jertfa ca dar autentic este în primul rând dăruire de sine, dăruire personală. În acest sens martiriul reprezintă o formă desăvârșită a jertfei. A oferi lui Dumnezeu nu *din ale tale ci pe tine însuși* reprezintă o dovadă de sublimă iubire și jertfelnicie. Părintele Constantin Galeriu sublinia cum jertfa e o revelație a adevărului ce-l purtăm în adâncul ființei noastre și a forței imperative de dăruire. Nu te poți dărui decât în măsura în care te identifice deplin cu Adevărul pentru care te jertfești. Altfel jertfa devine un non-sens, un gest improbabil și merit eșecului.

Martirii Macabei, trăind autentic Adevărul credinței dau naștere unei adevărate teologii. Discursurile lor în fața morții, momente de luciditate și conștiință deosebite, sunt premise în exploatarea unor idei deosebit de importante, pe care autorul cărții le dezvoltă treptat. Cercetarea noastră extinde trei teme fundamentale, *creație, prorie și înviere*, pe care le analizează în evoluția lor istorică. Abordării pe care interpreții iudaici au oferit-o, am adăugat exegeza unor mari Părinți ai Bisericii, care desăvârșesc teologia acestor teme în creștinism.

O atenție substanțială acordăm exegezei textului 2Mac 7,28, care, pentru majoritatea specialiștilor, reprezintă *locus classicus* al teologiei creației *ex nihilo*. Septuaginta a păstrat pentru acest verset, expresia „*οὐκ ἐξ ὀντων*” care ar putea fi tradus „din lucruri care nu au existat” sau „din ceea ce nu a existat”. Limba greacă și traducerea expresiei permite ca cele două citiri să fie sinonime sau distincte în același timp. Textul e înțeles ca argument pentru creația din nimic. Există și obiecții care văd în această expresie doar o exprimare a faptului că Dumnezeu a creat din materie brută, indefinită. Expresia, de factură filosofică, are menirea de a oferi un

răspuns concepțiilor despre creație dezvoltate în Antichitate. Totodată, ea vorbește despre atotputernicia lui Dumnezeu, despre capacitatea Lui de a fi Creator ex nihilo.

Cea mai răspândită concepție în Antichitate, în Israel și printre vecinii săi, este aceea că prima activitate a lui Dumnezeu este organizarea haosului. Actul creației este nu atât aducerea la existență a materiei, cât ordonarea haosului preexistent într-o lume care poate să suporte și să susțină viața. Textul din 2Mac 7,28 aduce o corectare acestei înțelegeri, oferind o nouă înțelegere actului creator. Analiza noastră oferă și o viziune asupra evoluției acestei teme în primele veacuri creștine, pornind de la Păstorul lui Herma și Sf. Iustin Martirul și Filosoful și ajungând la elaborata abordare a Sf. Ioan Gură de Aur și Sf. Vasile cel Mare.

Aprofundarea problemei o vom face și prin analiza termenului *κτίστης* – „creator”. Este necesar să amintim faptul că substantivul *κτίστης* se găsește doar de 8 ori în Septuaginta și aproape exclusiv în scrierile alcătuite în greacă. Dintre acestea, de trei ori îl regăsim în 2 Macabei 1,24; 7,23 și 13,14, de fiecare dată referindu-se la Dumnezeu.

Sensul substantivului *κτίστης* se leagă de ideologia regală a perioadei elenistice, când, după domnia lui Alexandru cel Mare, noii stăpânitori, noile case regale, se evidențiau ca și ctitori. După victoriile dobândite, noii stăpânitori se legitimau prin sărbători dedicate acestor biruințe, dar și prin diferite donații sau ctitoriri, respectiv rectitoriri ale unor cetăți. Dacă un rege ctitoria sau renumea o cetate, atunci dobânda calitatea de fondator sau ctitor – *κτίστης*.

Sigur că, referindu-se la Dumnezeu, textul Îl prezintă ca fiind atotputernic, creator „ex nihilo” al existenței, al vieții, o învățătura care se va contura mai deplin în primele veacuri creștine, prin contribuția Părinților Bisericii.

Un alt aspect teologic analizat este cel al „providenței divine” – *πρόνοια*. Dacă în 1 Macabei tema este tăinuită sub expresia *ajutor din cer* (1 Mac.12,15; 9,46; 16,3), textul 2 Macabei abundă în precizări ale acestei acțiuni. Se regăsesc aici momente excepționale în care aceasta este evidentă, dar și o mulțime de aluzii sau interpretări în sensul ajutorului divin. Însuși războiul Macabeilor este unul ce ilustrează purtarea de grijă a lui Dumnezeu, Iuda Macabeul așezând un gând de rugăciune la începutul fiecărei lupte. Paradoxal, martirii regăsesc grija lui Dumnezeu în ceasul morții lor și, totodată, în veșnicia ce îi așteaptă. Providența divină este adânc subliniată și în Cartea 3 Macabei. În plină persecuție, cunoscut fiind felul în care demersurile asupritorilor sunt îngreuiate, autorul prezintă cu fermitate „Iar aceasta a fost lucrarea purtării de grijă a lui Dumnezeu, cea nebiruită a Celui Care din cer ajută iudeilor”.

În sprijinul ideii de *πρόνοια* ne-am propus a face o exegeză a textului 2 Macabei 3, ce relatează ocrotirea miraculoasă a vistieriei Templului, dar și analiza termenul *Κύριος παντοκράτωρ* a cărui prezență conturează înțelegerea teologică a subiectului. Acest termen, folosit în Septuagintă, corespunde termenului ebraic Yahweh Sabaoth, traducând uneori și un alt nume al lui Dumnezeu „Shaddai sau El-Shaddai”.

Substantivul *κρατος* înseamnă „putere” sau „stăpânire”. Dar dacă cuvântul modern „putere” conduce mintea la o forță constrângătoare, termenul grecesc reflectă un fel de control calm și inteligent. Împreună cu adjectival, *πασ / παν* sau forma *παντος, παντοκράτωρ* înseamnă „conducătorul a toate”, dar nu în sensul unei conduceri seculare, ci în sensul pe care îl surprinde Apostolul Pavel în Col 1,17: „toate prin El sunt așezate”. Așadar, *παντοκράτωρ* surprinde aceste nuanțe „cel atotputernic”, „conducător”. Un cuvânt care traduce foarte bine înțelesul termenului în limba română este cuvântul „Atotțiitor”.

Pentru Filon din Alexandria, pronia este o acțiune firească, ce se leagă în chip evident de persoana divină. Yahweh este „marele arhon”, pilotul care conduce universul cu îngrijire („De Confusione Linguarum”, 33). În exercitarea acestei griji providențiale, bunătatea lui Dumnezeu se răsfrânge cu o dărnicie nerestricționată („De Allegoriis Legum”, 1,13).

Analiza martiriului ne obligă a observa o altă temă de o importanță deosebită, și anume *învierea*, pe care o abordăm în capitolul 7. Așezat prin neascultarea primordială sub vectorul degradării și al morții, omul a dezvoltat, indiferent de religie sau cultură, credința într-o existență și dincolo de granițele empiricului. De altfel, *învierea* este cea care dă sens creației întregi, la modul general, și vieții omului, în chip special.

Mama martirilor Macabei dă glas nădejdiei în *învierea* morților făcând apel la mila, la îndurarea divină. Pentru ea, Yahweh, cel care este izvorul primordial al vieții, are puterea de a oferi din nou viață celor ce mor pentru credință. Discursul fratelui al doilea introduce conceptul de „înviere de viață veșnică” (2Mac. 7,9) în timp ce fratele al patrulea vorbește despre o *înviere* a păcătoșilor ce „nu va fi spre viață” (2Mac. 7,14), așadar „o *înviere* spre moarte veșnică”. Între aceste două exprimări, martirii dezvoltă în ceasul morții lor o frumoasă teologie a nădejdiei. Ei împărtășesc o credință *extremă* în *înviere*, având nădejdea că își vor recupera membrele pierdute, trupurile distruse. Autorul mizează pe o *înviere* a făpturii întregi, o învățătură asumată și în creștinism, ce va permite o judecată dreaptă a făpturii umane în deplinătatea sa. Dreptatea divină pretinde o judecată a omului întreg, pentru ca cei care au slujit binelui să poată să se bucure de

slavă și fericire deopotrivă trup și suflet. De asemenea cei care au slujit răului, îndulcindu-se de amăgirea păcatului, vor trebui trup și suflet să își primească plata.

Doctrina a aflat în secolul I o puternică susținere din partea fariseilor, care au impus credința în învierea care va avea loc la sfârșitul lumii. Această învățătură se argumentează prin atotputernicia divină, dar e una care nu ni se transmite natural, ci doar prin revelația supranaturală. În acest sens evreii au fost favorizați. Doctrina se regăsește în a doua binecuvântare din Amidah, dar și în ultimul dintre cele 13 principii de credință ale lui Maimonide care afirma răspicat „Cred că morții vor fi înviați în Era Mesianică”.

Dar cu toate descoperirile primite de evrei în chip minunat, învățătura despre înviere nu a fost îmbrățișată de totalitatea lumii iudaice. Cunoaștem opoziția saducheilor față de acest subiect. Ea fiind mai presus de rațiune, nu poate fi cuprinsă de minte în deplinătatea ei. Cu toate acestea nu este împotriva rațiunii. Deși nu este la îndemâna naturii să o descopere, învierea nu se arată ca fiind contrară naturii. Învierea e în deplină armonie cu perfecțiunea lui Dumnezeu, argumentându-se prin atotputernicia Lui.

Finalul capitolului 7 ilustrează valoarea deosebită pe care trupul omenesc, sortit învierii o are atât în iudaism cât și în creștinism. Valoarea trupului face ca martiriul să capete noi valențe de înțelegere. Martirajul pe care evreii l-au suferit în epoca macabeană e unul ce nu s-a rezumat la simpla privare de viață. El a presupus un întreg procedeu de mutilare. Această mutilare a trupului ce preceda moartea, ilustrează lipsa de decență pe care asupritorii o aveau față de sacralitatea vieții.

Este interesant de observat că în limba ebraică nu exista un cuvânt pentru trup separat de suflet. Atunci când se fac referiri la natura fizică a omului este întrebuințat termenul „carne”, „trup viu”, precum în Fac 2,7, sau în Is 40,6. Deși are o structură dihotomică, omul manifestă o unitate ființială desăvârșită. Potrivit lui Iosif Flaviu omul nu are un trup și nu are un suflet ci este, în același timp, trup și suflet deopotrivă.

Atitudinea respectuoasă pe care iudaismul o manifestă față de trupul omenesc, ilustrată în datoriile omului față de propriul trup, în spălările ritualice, în grija manifestată față de cei morți dezvăluie mai dramatic martirajul suferit de către cei șapte frați. În demersul său plin de răutate, prigonitorul nu se multumește să ia viața celor șapte frați ci îi supune unor suplicii menite să desființeze însăși demnitatea trupului. Taierea limbii reduce la tăcere actul mărturisirii pe care

tinerii îl făceau. Jupuirea pielii capului putea însemna o desființare a chipului. Chipul omului, fața umană, reflectă adâncul din el și realizează o conexiune atât cu Dumnezeu cât și cu cei din jur. Tăierea mâinilor, a picioarelor echivala cu anularea omului ca anthropos, ca ființă verticală, capabilă să înalțe mâinile în rugăciune.

Michel Foucault a demonstrat forma torturii ca formă macabră de a pune în valoare un fel de „thesaurus anatomicus”, organele corpului omenesc fiind reliefate doar pentru a fi mutilate și constrânse să devină hidoase.

Eroismul celor șapte frați Macabei a fost asumat de creștinătate, astfel că Biserica îi pomenește în ziua de 1 august a fiecărui an, iar teologia creștină a valorificat exemplul lor în chip deosebit în epoca persecuțiilor. Această asumare de către Biserică a martirilor precreștini se argumentează pe faptul că moartea lor devină paradigmă pentru martirii Bisericii de mai târziu. Ultimul capitol al lucrării de față l-am dedicat acestui aspect. Vedem aici cum martiriul lor vorbește despre credință, dar și despre mărturisirea acestei credințe cu orice preț. Martirii creștini vor face același lucru. Ei pot tăgădui orice, dar nu pot să-și tăgăduiască credința. Martiriul Macabeilor vorbește despre nădejde. Ei vorbesc despre nădejdea în dreptatea lui Dumnezeu, despre nădejdea în înviere, în restaurarea lor. Martiriul lor vorbește despre dragostea de Dumnezeu, o dragoste mai puternică decât moartea. Martirii creștini vor păși spre mucenicie conduși de aceeași nădejde, de aceeași dragoste. Prin urmare, martirii veterotestamentari au fost asumați de creștinismul primar întrucât acesta valorifica relația tip- antitip.

Existența unui cult al celor 7 frați macabei în Antiohia reiese din mai multe izvoare din primul mileniu creștin. Tradiția antiohiană este cunoscută de părinții Bisericii. Fericitul Augustin confirmă existența unei basilici a celor șapte frați în Antiohia, iar Sfântul Ioan Gură de Aur rostește câteva omilii în cinstea tinerilor, afirmând că moaștele lor se păstrează într-o biserică din apropierea orașului. Sfântul Grigorie de Nazianz arată că, în Capadocia, pe la 360 d.Hr., exista deja o sărbătoare închinată Macabeilor.

Nu ne îndoim de faptul că masacrul acestor martiri precreștini a fost cunoscut de domnitorul Constantin Brâncoveanu, care a re trăit cu inimă sfâșiată același scenariu, împreună cu fiii lui și cu sfetnicul Ianache rămânând statornici în Evanghelia Domnului Hristos. Cele două momente de mucenicie, puse în paralel descoperă similitudini covârșitoare. La aproape 1900 de ani distanță, aceeași atitudine de fidelitate față de credință, dă naștere la noi martiri. Pentru conștiința domnitorului martir, credința e mai valoroasă decât însăși viața. Cu toată durerea

părintească își păstrează luciditatea și își încurajează familia că pot să își piardă viața dar nu au voie să își piadă credința. asemeni cuvintelor mamei martirilor Macabei, cuvintele lui Brâncoveanu reprezintă pentru tânărul Matei clipa de har, momentul de revelație ce îl întărește în moarte. Faptul că martiriul Brâncovenilor se încadrează în paradigma creionată în 2 Macabei 7 reiese și din invocarea acestui episod biblic în slujba alcătuită în cinstea familiei domnitorului.

Alături de domnitorul român, în capitolul 8 am amintit pe Sfântul Mucenic David Comnenul, care a fost ucis de către otomani în Constantinopol împreună cu nepotul și trei dintre fiii săi pe 1 noiembrie, 1463. „Sinaxarul anonim” detaliază moartea mucenicească a acestora și prezintă similitudinile extraordinare între martiriul Macabeilor, al Brâncovenilor și al Comnenilor. În iulie 2013, la propunerea Înaltpreasfințitului Mitropolit Pavel de Drama, David Comnenul, Vasile, Gheorghe, Manuel (fii săi) și Alexie (nepotul său) au fost canonizați, printr-un Act oficial de canonizare, de către Sfântul Sinod al Patriarhiei Ecumenice. Pomenirea lor se săvârșește pe 1 noiembrie, aceiași dată cu cea a martirizării lor. Martirizarea lor ilustrează o dată în plus funcția paradigmatică a martiriului biblic analizat de noi aici.

Indiferent de epoca în care trăiește, martirul este mărturia vie a lucrării harului. El dă mărturie despre măsura dragostei de Dumnezeu și despre bucuria veșnicie pe care o gustă anticipat și care îl umple de putere.

În cercetarea noastră am subliniat maniera admirabilă în care revelația vechitamentară culminează în discursurile tinerilor torturați și a mamei lor. Aspectele istorice și teologice, reliefate în studiul de față, conturează epoca venirii Mântuitorului Hristos, definind ceea ce Apostolul Pavel numește „plinirea vremii”(Gal. 4,4).

Bibliografie

EDIȚII ALE SFINTEI SCRIPTURI

1. *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. Karl Elliger și Wilhelm Rudolph (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1987).
2. *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX*, ed Alfred Rahlfs (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935).
3. *Biblia Sacra, iuxta Vulgatam Versionem* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1975).
4. Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament – 1688, ediția Sfântului Sinod (București: IBMO, 1997).
5. Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament (București, Fundația pentru literatură și artă Regele Carol II, 1936).
6. *Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a celei nouă*, ediția Sfântului Sinod (București: Tipografia Cărților Bisericești, 1914).
7. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediția Sfântului Sinod (București: IBMO, 1966, 1975, 1982, 1988 sau 2010).

DICȚIONARE, LEXICOANE, ENCICLOPEDII

8. „The Maccabees,” în *Smith Bible Dictionary*. Accesat 31 Ianuarie, 2019, https://www.ccel.org/ccel/smith_w/bibledict.m.html?term=maccabees.
9. BINGD. și J. SIEVERS, „Antiochus,” *Encyclopædia Iranica*. Accesat 23 mai 2019, <http://www.iranicaonline.org/articles/seleucid-kings>
10. CHEYNE, T. K. și BLACK, J. Sutherland, *Encyclopaedia Biblica*, vol. I. London: Adam and Charles Black, 1899.
11. ELLISON, H.L., „Martor, mărturie,” *Dictionar biblic*. Accesat 3 Martie, 2019, <http://dictionarbiblic.blogspot.com/2012/07/martor-marturie.html>.
12. FISCHER, Thomas, „Books of Maccabees,” în *Anchor Bible Dictionary*, vol. 4. New York: Doubleday, 1996.
13. MYERS, C., *The Eerdmans Bible Dictionary*. Grand Rapids: Eerdmans, 1975.
14. PACKER, J.I., „Providență,” în *Dicționar biblic*. Accesat 10 Februarie, 2019, <http://dictionarbiblic.blogspot.com/2012/08/providenta.html>.
15. Rolf STROOTMAN, „Seleucus,” *Encyclopædia Iranica*. Accesat 23 mai 2019, <http://www.iranicaonline.org/articles/seleucid-kings>
16. SCHIFFMAN, Lawrence H., „II Maccabees,” în *Harper's Bible Commentary*. San. Francisco: Harper & Row, 1988.
17. TREBOLLE, Julio, „Canon of the Old Testament,” în *The New Interpreter's Dictionary Of The Bible*, Volume 1. Abingdom Press, USA, 2006, 552.

18. TREBOLLE, Julio, „Creation,” în *The New Interpreter's Dictionary Of The Bible*, Volume 1. Abingdom Press, USA, 2006, 784-785.
19. VOLKMANN, Hans, „Antiochus IV- Epiphanes,” în *Encyclopædia Britannica*. Accesat 21 Ianuarie, 2019, <https://www.britannica.com/biography/Antiochus-IV-Epiphanes>.
20. WALLS, AF., „Macabeii,” în *Dicționar Biblic*. Accesat 31 Ianuarie, 2019 <http://dictionarbiblic.blogspot.com/2012/07/macabeii.html>.
21. WHEATON, H., „Antiochus,” în *Dicționar Biblic*. Accesat 22 Ianuarie, 2019, <http://dictionarbiblic.blogspot.com/2011/11/antioch-antiochus.html>.

RESURSE IUDAICE

22. ABRAHAMS, Gerald, „Ressurrection”, în Fred Skolnic, ed., *Encyclopaedia Judaica*, vol 17, Second edition, 241-4. Thomson Gale, 2007 .
23. ADLER, Cyrus, „Kaddish.” Accesat 12 Martie, 2019, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9110-kaddish>.
24. COHEN, Andre, *Talmudul*. București: Hasefer, 2000.
25. COHEN, Gerson D., „Hannah and her Seven Sons,” în Fred Skolnic, ed., *Jewish Encyclopaedia*, vol. 8, Thomson Gale.
26. *Enciclopedia iudaismului*. Tradus de Radu Lupan și George Weiner. București: Hasefer, 2006.
27. FLAVIUS, Josephus, *Antichități iudaice II*. București: Hasefer, 2001.
28. FLAVIUS, Josephus, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*. București: Hasefer, 1997.
29. FLAVIUS, Josephus, *Împotriva lui Apion*. București: Hasefer, 2002.
30. GINZBERG, Louis, „Antiochus IV., Epiphanes.” Accesat 22 Ianuarie, 2019, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1589-antiochus-iv-epiphanes>.
31. GREENBERG, Moshe, „Ressurrection,” în Fred Skolnik, ed., *Encyclopaedia Judaică*, vol 17, Second edition, 240-1. Thomson Gale, 2007.
32. HACOHEN, Aviad, „Human Right ,” în Fred Skolnik, ed., *Jewish Encyclopaedia* , vol. 17, 309-323. Thomas Gale, 2007.
33. HIRSCH, Emil G., „Providence”, în *Jewish Encyclopedia*. Accesat 15 Februarie, 2019 <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/12402-providence>.
34. IVRY, Alfred L., „Body and Soul,” în *Encyclopaedia Judaica*, vol 4, Second edition. Thomas Gale, 2007.
35. KOHLER, Kaufmann, „Ḥanukkah.” Accesat 1 Februarie, 2019, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7233-hanukkah>.
36. KOHLER, Kaufmann și HIRSCH, Emil G., „Body in Jewish Theology,” în *Jewish Encyclopaedia*. Accesat 13 Decembrie, 2018, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3465-body-in-jewish-theology>
37. KRAUSS, Samuel „Apamea.” Accesat 28 Ianuarie, 2019, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1628-apamea>.

38. MCLAUGHLIN, J. F. și EISENSTEIN, Judah David, „Names Of God,” Accesat 15 Februarie, 2019. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11305-names-of-god>.
39. PRAGER, Viviane, coord., *Dicționar enciclopedic de iudaism*. București, Hasefer, 2000.
40. RABINOWICZ, Harry și GEFFEN, Rela Mintz, „Dietary Law,” în Fred SKOLNIK, ed., *Encyclopaedia Judaica*, Vol 5, 650-8. Thomson Gale, 2007.
41. SCHECHTER, Solomon, GREENSTONE, Julius H., „Restriction of Martyrdom,” în Fred Skolnik, ed., *Jewish Encyclopaedia*, vol 8. Thomson Gale, 2007.
42. Ta-SHMA, Israel Moses, „Kasher or Kosher,” în Fred SKOLNIK, ed., *Encyclopaedia Judaica*, Vol 11, Thomson Gale, 2007.

RESURSE PATRISTICE

43. DIONISIEAREOPAGITUL, *Despre numele divine. Teologia mistică*. București: Polirom, 2018.
44. *Păstorul lui Herma*. Tradus de Moica Medeleanu. București: Herald, 2007.
45. SF. ATANASIECELMARE, „Despre întruparea Cuvântului”, în *PSB 15*. Tradus de Dumitru Stăniloae. București: IBMO, 1987.
46. SF. AUGUSTIN, *Confesiuni*. București: Nemira, 2003.
47. SF. AUGUSTIN, *Despre natura binelui. Contra maniheilor*. București: Anastasia, 2004.
48. SF. CHIRILALALEXANDRIEI. *Închinarea și slujirea în Duh și Adevăr*. În *PSB 38*. Tradus de Dumitru Stăniloae. București: IBMO, 1991.
49. SF. CLEMENTROMANUL, „Către Corinteni” (I), în *PSB 1*. Tradus de Dumitru Fecioru, București: IBMO, 1979.
50. SF. GRIGORIE DE NYSSA, „Scieri.” În *PSB 30*. Tradus de Teodor Bodogae. București: IBMO, 1998.
51. SF. GRIGORIE DENAZIANZ, „Cuvântarea 15. În cinstea macabeilor”. Tradus de Vasile Cristescu, în *Studii Teologice 2*, (2005): 86-100.
52. SF. IGNATIEALANTIOHIEI, „Epistolă către Romani”⁴. În *PSB 1*. Tradus de Dumitru Fecioru, (București: IBMO, 1980).
53. SF. IOAN GURĂ DE AUR, „Cuvântare la 1 august”, în *Predici la duminici și sărbători*. Bacău: Bunavestire, 2005.
54. SF. IOANGURĂDEAUR, „Omilia a II-a la Sfinții Macabei”, în *Predici la sărbători împărătești*. București: IBMO, 2002.
55. SF. IOANGURĂDEAUR, „Omilia la Facere”, *Scieri I* în *PSB 21*. Tradus de Dumitru Fecioru. București: IBMO, 1987.
56. SF. IOANGURĂDEAUR, *Problemele vieții*. București: Egumenița, 2007.
57. SF. IRINEUALLYONULUI, *Aflarea și respingerea falsei cunoașteri sau Contra ereziilor*. București: Teologie pentru azi, 2007.
58. SF. IUSTINMARTIRULȘIFILOSOFUL, „Apologia I.” În *Apologeti de limbă greacă, PSB 2*. Tradus de Teodor Bodogae, Olimp Căciulă și Dumitru Fecioru. București: IBMO, 1980.

59. SF. VASILECELMARE, „Omilii la Hexaemeron”, *Scrieri I*, în *PSB 17*. Tradus de Dumitru Fecioru. București: IBMO, 1986.
60. TEOFILALANTIOHIEI, „Cartea întâi către Autolic.” În *PSB 1*. Tradus de Dumitru Fecioru. București: IBMO, 1980.
61. TEOFILALANTIOHIEI, „Către Autolic,” În *PSB 2*. Tradus de Teodor Bodogae, Olimp Căciulă și Dumitru Fecioru. București: IMBO, 1980.

COMENTARIU BIBLIC

62. ABEL, F. M., *Les Livres de Maccabées*. Paris: Les Éditions du Cerf, 1961
63. BARTLETT, John R., *The First and Second Books of the Maccabees*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
64. CHAINE, J., *Le livre de La Genèse*. Paris: Les Editions du Cerf, 1949.
65. Divo, Barsotti, *Le second livre des maccabees*. Paris: Editions Pierre, Téqui, 1984.
66. GOLDSTEIN, Jonathan, *II Maccabees: A new translation with introduction and commentary*. London: Yale University Press, 2008.
67. SCHWARTZ, Daniel, *2Maccabees*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
68. TEDESCHÉ, Sidney și ZEITLIN, Solomon. *The second book of Maccabees*. New York: Published for the Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning by Harper, 1954.
69. VONRAD, Gerhard. *Genesis: A Commentary*. Westminster: Philadelphia, 1972.

CĂRȚI ȘI STUDII PE TEMĂ

70. ACHIBALD, Alexander, *Canon of the Old and New testaments Ascertained, or The Bible Complete Eithout the Apocrypha and Unwritten Traditions*. Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1851.
71. ANDREESCU, Ioan. *Studiu archeologic-istoric. Farisei și saducei în epoca Macabeilor și sub erode cel Mare*. (București: Tipografia Curții Regale, 1902).
72. ARENHÖVEL, D., *Die Theokratie nach dem 1. und 2. Makkabäerbuch*. Mainz: Walberberger Studien, 3; Matthias Grünewald, 1967.
73. ARENHÖVEL, D., „Die Theokratie nach dem 1. und 2. Makkabäerbuch,” *Walberberger Studien*, 3; Mainz: Matthias Grünewald, 1967: 34-40.
74. BARTLETT, J. R., „1 Maccabees,” în *Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha*. Sheffield, England: Sheffield Academic Press, 1998.
75. BERTHELOT, Katell, „L'idéologie Maccabéenne: entre idéologie de la résistance armée et idéologie du martyr,” în *Revue des Études Juives*, 165, 1-2, (2006):99-122.
76. BICKERMAN, Elias Joseph, *Institutions des Séleucides*. Michigan: Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1938.
77. BUD, Paula, „Șabatul, mediu al martyriei și al întâlnirii cu Dumnezeu în sărbătoare, repere din opera lui Iosif Flaviu și Filon din Alexandria,” în *Studii de exegeză și teologie biblică vechi-testamentară*. Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2018.

78. CEAUȘESCU, Gheorghe, „Introducere la 1-4 Macabei” în *Septuaginta*, ed. BĂDILIȚĂ, Cristian, BĂLTĂCEANU, Francesca și BROȘTEANU, Monica, 471-85, București: Colegiul Noua Europă, Polirom, 2005.
79. CHIALDA, Mircea. *Sacrificiile Vechiului Testament*. Caransebeș: Tiparul Tipografiei diecezane, 1941.
80. COPAN, Paul și CRAIG, William Lane, *Creation out of Nothing: A Biblical, Philosophical, and Scientific Exploration*. Michigan: Baker Academic, 2004.
81. DANIEL, Florin Claudiu. „Martiriul într-o dimensiune pan-istorică – abordare exegetică la 2 Macabei 7”, în *Studia Teologica Orthodoxa Doctoralia Napocensia*, I/1, (2018): 27-39.
82. DANIEL, Florin Claudiu. „Statutul Cărilor Macabeilor în canonul Vechiului Testament,” *Tabor*, anul XIII, nr. 4, (2019): 39-49.
83. DESILVA, David A., *Guides to the Apocrypha and Pseudepigrapha: 4 Maccabees*. Sheffield: Academic Press, 1998.
84. DRESDER și SIEGEL, *Jewish Dietary Laws*. New York: The Burning Bush Press, 1966.
85. ENACHE, George. „Martiriul Brâncovenilor, jertfă pentru credință și neam.” Accesat 5 Aprilie, 2019, <http://ziarullumina.ro/martiriul-brancovenilor-jertfa-pentru-credinta-si-neam-23994.html>
86. ENERMALM-OGAWA, Agneta, *Un Langage de priere juif en grec. Le temoignage des deux premiers livres des Maccabees*, Stockholm: Almqvist & Wiksell Internațional, 1987.
87. FANTINO, Jacques, *Creația*. Tradus de Miruna Tătaru-Cazaban. București: Anastasia, 2003.
88. FREDERICK, Fyvie Bruce, *The Canon of Scripture*. Downers Grove: InterVarsity Press, 1988.
89. FRICK, Peter, *Divine Providence in Philo of Alexandria*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1999.
90. FUNDOIANU, B., *Judaism și elenism*. București: Hasefer, 1999.
91. GALERIU, Constantin. *Jertfă și răscumpărare*. București: Harisma, 1991.
92. GRABBE, Lester L., *Introduction to Second Temple Judaism_ History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, The Maccabees, Hillel, And Jesus*, London: T&T Clark International, 2010.
93. GRAMATOPOL, Mihai, *Civilizația elenistică*, București:Editura Enciclopedică Română, 1974.
94. GRUEN, Erich S., *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*, Berkeley: University of California Press, 1998.
95. GUSDORF, Georges. *L'expérience humaine du sacrifice*. Paris: Presses Universitaires de France, 1949.
96. HUBLER, James Noel, „Creație ex Nihilo, Matter, Creation and the Body în Classical and Christian Philosophy Through Aquinas.” În *Dissertations available from ProQuest*, 1995.

97. KELHOFFER, James A., "The Maccabees at Prayer: Pro- and Anti-Hasmonean Tendencies in the Prayers of First and Second Maccabees." În *Early Christianity* e-issn 1868-8020, 2(1): (2011):198-218.
98. LANDER, Shira, *Martyrdom in Jewish Traditions*. Accesat 14 Decembrie, 2018, https://www.bc.edu/content/dam/files/research_sites/cjl/texts/cjrelations/resources/articles/Lander_martyrdom/index.html
99. LEVINE, Lee I., *Judaism and Hellenism in Antiquity Conflict or Confluence?*, Seattle & London: University of Washington Press, 1998.
100. LUPAȘ, Ioan. "Mucenicia Brâncovenilor". În *Studii Teologice. Conferințe și comunicări istorice*, vol III, 3-15. Sibiu: Tipografia Cartea Românească din Cluj, 1941.
101. MAY, Gerhard, *Schoepfung aus dem Nichts Die Entstehung der Lehre von der creation ex nihilo*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1978.
102. MĂNESCU, Constatin. „Cine au fost Macabeii și de ce îi cinștim ca sfinți”, *MO* 5-8 (2005): 92-102.
103. McDONALD, Lee Martin și SANDERS, James A., (eds.) *The Canon Debate*. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2002.
104. MIHOC, Vasile. „II Macabei 12, 39-46, temeii al rugăciunii Bisericii pentru cei adormiți,” *O* 3 (1985): 533-540.
105. MITTAG, P.F., „Antiochus IV Epiphanes Eine polemische Biographie,” în *Klio Beihefte Neue Folge*, 11. Berlin, 2006.
106. MOFFAT, James, "2Maccabees" în R.H. Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*. Oxford University Press, 1913. 125-54.
107. NAZĂRU, Sebastian. *Mucenicia Brâncovenilor . O analiză a surselor istorice*. București: Cuvântul Vieții, 2014.
108. OANCEA, Constantin, „Istorie și teologie în Cărțile Macabeilor,” în *Anuarul academic 2003-2004*, 7-18. Sibiu: Universității Lucian Blaga, 2004.
109. ORLEANU-BÎRLĂDEANU. Calistrat, „Macabeii”, *BOR* 10 (1909): 1156-1162/ 11(1909): 1248-1252/ 12 (1909): 1414-1421.
110. POPESCU, Nicolae M. *Viața și faptele Domnului Țării Românești Constantin Vodă Brâncoveanu*. București: Idaco, 2013.
111. RAJAK, T., „Dying for the Law, The Martyr s Portrait in Jewish- Greek Literature.” În *The Jewish Dialogue with Greece and Rome. Studies in Cultural and Social Interaction*, Leyde: Brill, 2001: 99-133.
112. SCHMITZ, Barbara, „Geschaffen aus dem nicgts? Die function der rede von der schöpfung im zweiten Makkabäerbuch”, în *Sacra Scripta*, VII, 2, (2009): 199-216.
113. SCHMUTTERMAYR, G., *Schoepfung aus dem Nichts in 2 Makk 7, 28*, B.Z. Neue Folge, 1973.
114. SHEPKARU, Shmuel, „To Die For: The Evolution of Early Jewish Martyrdom,” în Margo KITTS, editor, *Martyrdom, Self-Sacrifice, and Self-Immolation*. Oxford: University Press, 2018.

115. Sofian BRAȘOVEANUL, Martiri, martiriu și mărturie după Sfântul Vasile cel Mare. Cluj-Napoca: Teognost, 2005.
116. STEAD, G. C., „Schöpfung aus dem Nichts,” în Gerhard May, *Journal of Theological Studies*, 30, (1979): 547-548.
117. STOKHOLM, Niels, „Zur Oberlieferung von Heliodor, Kuturnabbunte und anderen Missgluckten Tempelraubern”, *Studia Theologica* 22, (1968): 1-22.
118. VANHENTEN, Jan Willem, *The Maccabean Martyrs As Saviours of the Jewish People: A Study of 2 and 4 Maccabees*. Leiden: Brill, 1997.

CĂRȚI DE SPECIALITATE

119. „Anonimul brâncovenesc”. În *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717 (Cronica anonimă)*, Ed. Constantin Grecescu. București: Editura Științifică, 1959.
120. ABRUDAN, Dumitru. „Un capitol din teologia biblică vechi-testamentară: moartea, nemurirea sufletului, judecata și viața viitoare.” *RT* 3 (1994): 3-9.
121. ANDRUTSOS, Hristu, *Drogmatica*. Tradus de Dumitru Stăniloae. Sibiu: Tipografia Arhidiecezană, 1930.
122. ANGHELESCU, Gheorghe F., „Dumnezeu și creația la Sfântul Grigorie de Nyssa.” În *Analele Universității „Ovidius”*, *Seria Filologie, XXVII*. Constanța: Ovidius University Press, 2016.
123. BABA, Teodor. „Referatul biblic asupra creației și implicațiile lui în actualitate.” *Teologia 1-2* (1998): 99-104.
124. BARBOTIN, E. „Le sens existentiel du témoignage et du martyre.” *Revue de Sciences Religieuses* 35 (1961): 176-182.
125. BASARAB, Mircea, „Cărțile anaginoscomena în Bibliile românești,” în *Studii Teologice* 1-2, (1972): 59-69.
126. BASLEZ, Marie-Françoise, *Biblie și istorie. Iudaism, elenism, creștinism*. Tradus de Ioana Lutic. București: Artemis, 2009.
127. BENTZE, Aage, *Introduction to the Old Testament I*. Copenhagen: G.E.C. Gad Publisher, 1952.
128. BERVAN, Edwyn, *Jerusalem Under the High Priest*. London: Edward Arnold & Co., 1940.
129. BICKERMAN, E. J. “The Civic Prayer for Jerusalem,” *Harvard Theological Review* 55, (1962): 163-85.
130. BÎRZU, Vasile, “Cerul și cosmosul în „Hexaimeronul” Sfântului Vasile cel Mare,” în *RT*, 4 (2009). Sibiu: Andreiană, 2009.
131. BRECK, John. „Principii ortodoxe de interpretare a Bibliei,” *AB* 1-3 (1998): 75-86.
132. BROȘTEANU, Monica, *Numele lui Dumnezeu în Coran și în Biblie*. București: Polirom, 2005.

133. BROX, N. „Zeuge und Märtyrer”, *Studien zum Alten und Neuen Testament* 5. München: 1961).
134. BUD, Paula. „Eshatologie și apocalipsă în Vechiul Testament.” *Studia TO 1* (2011): 47-54.
135. CALCIU -DUMITREASA, Gheorghe. „Crearea lumii expusă în Hexaameronul Sfântului Vasile cel Mare.” *O4* (1975): 633-641.
136. CESEREANU, Ruxandra, *Panopticum. Eseu despre tortură în secolul XX*. București: Polirom, 2014.
137. CHIALDA, Mircea. “Raportul dintre Vechiul și Noul Testament.” *BOR* 5-6 (1981): 542-561.
138. CHIRILĂ, Ioan. „Componenta anastasică a persoanei umane.” în *Sensul vieții, al suferinței și al morții*, 136- 150, Alba-Iulia: Reîntregirea, 2008.
139. CHIRILĂ, Ioan. „Elemente de antropologie biblică: persoană/subiect, sine și suflet.” *Studia TO 1* (2009): 49-64.
140. CHIRILĂ, Ioan. „Euharistie și înviere în Vechiul Testament.” în *Grai maramureșean și Mărturie ortodoxă*, 157-167. Baia Mare: Universității de Nord, 2000.
141. CHIRILĂ, Ioan. „Exegeza biblică vechitestamentară — disciplină ce conservă și afirmă multiculturalitatea.” În *Biserica și multiculturalitate în Europa sfârșitului de mileniu*, 132-146. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2001.
142. CHIRILĂ, Ioan. „Învierea morților și contextul religios iudaic din zorii epocii Mântuitorului Iisus Hristos.” *Studia TO 2* (2005): 3-16.
143. CHIRILĂ, Ioan. „Omul. Microcosmos și macrocosmos - prolegomene hermeneutice”, în *Biserica, Societate, Identitate — In Honorem Nicolae Bocșan*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007, 221-230
144. CHIRILĂ, Ioan. *Sfânta Scriptură. Cuvântul Cuvintelor*. Cluj-Napoca: Renașterea, 2010.
145. CLEMENT, Olivier, *Trei rugăciuni-Tâlcuire la Tatăl Nostru*. Alba-Iulia: Reîntregirea, 2010.
146. COHICK, Lynn, *Women in the World of the Earliest Christians: Illuminating Ancient Ways of Life*. Michigan: Baker Academic Press, 2009.
147. COMISIA BIBLICĂ PONTIFICALĂ, *Interpretarea Bibliei în Biserică*, București: Arhiepiscopiei Romano-Catolice, 1995.
148. CORBON, J. „Réflexions sur le sens des martyrs dans la liturgie byzantine”, *Proche-Orient Chrétien* 46 (1996): 5-25.
149. CROOS, F. M. *The Ancient Library of Qumran and Modern Biblical Studies*, New York : Garden City, 1958.
150. CULIANU, Ioan Petru, *Experiențe ale extazului*. București: Polirom, 2004.
151. DEVAUX, Roland, *Ancient Israel*. New York: McGraw-Hill, 1961.
152. DELCHIAROFIORENTINO, Anton –Maria. *Revoluțiile Valahiei*. Traducere de S. Cris-Cristian. Iași: Tehnopress, 2005.

153. DELEHAYE, H. *Les origines du culte des martyrs*. Bruxelles: Société de Bollandistes, 1933.
154. DELEHAYE, H. *Les passions des martyrs et les genres littéraires*. Bruxelles: Société de Bollandistes, 1966.
155. DIMITROV, Ivan Z., et al. (ed.), *Das alte Testament als christliche Bibel in orthodoxer und westlicher Sicht*, Mohr Siebeck. Tübingen: Mohr Siebeck, 2004.
156. DRUGAȘ, Șerban. „Creație și eshatologie.” *RT* 2 (2008): 204-224.
157. EICHRODT, Walther, *Theology of the Old Testament*, Volumul 2. Pennsylvanie: Westminster Press Philadelphia, 1967.
158. Eugen CIZEK, *Istoria Romei*. București: Paideia, 2002.
159. GIURESCU, Constantin și DOBRESCU, N. *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*. București: Inst. de Arte Grafice Carol Göbl, 1907.
160. HAGEMEYER, Oda, *Ich bin Christ*. Düsseldorf: Patmos-Verl., 1961.
161. HARRISON, R.K., *Introduction to the Old Testament*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1977.
162. HAURET, Charles, *Origines de l'univers et de l'homme*. Paris: J.Gabalda et C.Editeurs, 1953.
163. HEINEMANN, Joseph, *Prayer in the Period of the Tanna'im and the Amora'im*. Ierusalim: Magnes Press, 1964.
164. HOW, Walter W., și WELLS, J., *A Commentary on Herodotus*, vol.1.Oxford: Clarendon Press, 1912.
165. IONESCU, Ștefan și PANAIT, Panait I. *Constantin Vodă Brâncoveanu: Viața. Domnia. Epoca*. București: Editura Științifică, 1969.
166. IORGA, Nicolae. *Bizanț după Bizanț*. Traducere de Liliana IORGA-PIPPIDI, Postfață de Virgil CÂNDEA. București: Editura Enciclopedică Română, 1972.
167. IORGA, Nicolae. *Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu și scopurile Academiei Române*, Extras din Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria II. Tom XXXVII. București: Socec, 1914.
168. Iustin Moiescu, *Sfânta Scriptură și interpretarea ei în opera Sfântului Ioan Hrisostom* (Cernăuți: Tipografia Glasul Bucovinei, 1942).
169. JACOB, Edmond, *Théologie de l'Ancien Testament*, collection „Manuels et précis de Théologie”. Paris-Neu- Châtel: Delachaux & Niestlé, 1957.
170. JARPĂLĂU, Gheorghe, „Valoarea interpretării tipologice a Vechiului Testament,” *ST* 5-6 (1981): 423-435.
171. JOHNS, Alger F., „The Military Strategy of Sabbath Attacks on tehe Jews.” În *Vetus Testamentum*, 13.4(1963).
172. KALOMIROS, Alexandros, Sfinții Părinți despre originile și destinul omului și cosmosului. Sibiu: Deisis, 1998.
173. KAMPHAUSEN, Adolf, *Die Hagiographen des alten übersetzt*. Leipsie, 1868.
174. KENNETH, Matthews, *Genesis 1-11,26*. Nashville: Broudman și Holman, 1996.

175. KLEIN, Isaac, *A Guide to Jewish Religious Practice*. New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1979.
176. KRAABEL, A. Thomas, "Hypsistos and the Synagogue at Sardis", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 10 (1969), 87-93.
177. LEVY, Isidore, *Recherches esseniennes et pythagoriciennes*. Paris: Minard, 1965.
178. LOSSKY, Vladimir, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*. București: Bonifaciu, 1998.
179. MARCEL, Gabriel. *Etre et avoir*. Paris: Fernand Aubier, 1935.
180. MARCEL, Gabriel. *Etre et avoir*. Paris: Fernand Aubier, 1935.
181. MARTIN-ACHARD, Robert , *De la morte a la resurection d'apres Ancien Testament*, (Paris Neuchatel, 1956).
182. MARX, J. *Sainteté et martyre dans les religions du livre* [Problèmes d'histoire du Christianisme 19]. (Bruxelles: 1989).
183. MICHEL, O. *Prophet und Märtyrer*, Gütersloh: 1932.
184. MIGNOT, Abbe Vincent. *Histoire de L'empire Ottoman*, depuis son origine jusqu'a la paix de Belgrade en 1740. Paris: Leclerc, 1773.
185. MIHĂEȘ, Mircea, *Un an din viața lui Leon W*. București: Polirom, 2009.
186. MIHĂILĂ, Alexandru. „Conceptia despre moarte și grija față de cei adormiți în Vechiul Testament (partea I).” *O 3* (2012): 123-142.
187. MIHĂLCESCU, I. „Nedumeriri și răspunsuri. Începutul lumii după Biblie și după știință.” *BOR 5* (1925): 303-305.
188. MIHOC, Vasile. „Tipologia ca metodă de interpretare creștină a Vechiului Testament”. În *Altarul Banatului*, 7-9 (1997): 28- 39.
189. MOMMSEN, Theodor, *Istoria Romană*. Traducere de Joachim Benno Nikolaus. București: Polirom, 2009.
190. MOORE, George Foot, „Judaism in the First Centuries of the Christian Era,” În *Judaism 2*, Massachusetts:Hendrickson Pub, 1950.
191. MORARU, Eugen. „Creația și providența în lumina psalmului 103.” *MA 3 -4* (1984): 175-185.
192. NEAGA, Nicolae. „Eshatologie creștină.” *MA 3-4* (1971): 262-274
193. NEAGA, Nicolae. „Integritatea creației pe baza referatului biblic.” *MA 4* (1986): 10-19.
194. NEAGA, Nicolae. „Învieerea morților în Vechiul Testament.” *RT 5* (1932): 173-176
195. NEHES, Andre, *Moise și vocația iudaică*. București: Hasefer, 2002.
196. NEMESIUSDINEMESA, *Despre natura omului*. București: Univers Enciclopedic Gold, 2012.
197. NICKELSBURG George W.E., *Jewish Literature Between the Bible and the Mishnah: A Historical and Literary Introduction*. Minneapolis: Fortress Press, 2005.
198. ONIȘOR, Remus. „Învățătura despre moarte în Vechiul Testament.” *CO 1* (2002): 51-59.
199. PELLEGRINO, M. „Le sens ecclésial du martyre.” *Revue de Sciences Religieuses 35* (1961): 151-175.

200. PETERS, F.E., *Greek philosophical terms. A historical lexicon*. New York: University Press, 1967.
201. PHILON DIN ALEXANDRIA, *Viața lui Moise*. București: Hasefer, 2003.
202. POP, Ioan F., *Sfântul Augustin-între elenism și creștinism*, teză de doctorat. Cluj-Napoca: 2007.
203. POP, Irineu. „Valoarea trupului ca templu al Duhului Sfânt.” *BOR 34* (1986), 59-65.
204. POPESCU, I. „Cărțile necanonice și apocrife ale Vechiului Testament.” *BOR 4* (1905), 404-415.
205. PUNGUȚĂ, Vichentie. „Antropologia ortodoxă în viziunea omiliilor Despre crearea omului ale Sf. Vasile cel Mare.” *RT 3* (1991): 20-33.
206. RICHARD, W. și WILLIAMS, W., *The Three Worlds of Paul of Tarsus*. London and New-York: Routledge, 1998.
207. RICK, Brannan, (ed.), *Historic Credsan Confessions*. Oak Harbor: Loos Research Systems, 1998.
208. ROBERTS, Colin, SKEAT, Theodore C., și NOCK, Arthur Darby, “The Guild of Zeus Hypsistos,” *Harvard Theological Review* 29, (1936): 55-72,
209. ROSEN, Șef Rabin Dr. Moses, *Eseuri biblice*. București: Hasefer, 1992.
210. RUS, Remus. „Considerații asupra concepțiilor biblică și mesopotamiană despre Creație.” *GB 6-9* (1980): 524-534.
211. SABĂU, Marius Ioan, *Sfântul Apostol Pavel și opera sa teologică între iudaism și elenism: o diagnoză a cercetării biblice moderne*, teză de doctorat, Cluj-Napoca: 2011.
212. SCULLARD, Howard Hayes. *The Elephant in the Greek and Roman World*. New-York: Cornell Univ Press., 1974.
213. SEEMAN, Chris și MARSHAK, Adam Kolman, „Jewish History from Alexander to Hadrian”, în John J. COLLINS și Daniel C. HARLOW , *Early Judaism A Comprehensive Overview*, 30-70. Michigan : Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2012.
214. SEMEN, Petre. „Învățătura despre suflet în cărțile Vechiului Testament.” *ST 9-10* (1977): 672/682.
215. STADELMANN, Luis I. J., *The Hebrew Conception of The World*. Rome: Pontifical Biblical Institute, 1970.
216. STĂNILOAE, Dumitru. „Jertfa lui Hristos și spiritualitatea noastră prin împărtășire de ea în Sfânta Liturghie.” *O 1* (1983): 104-118.
217. STĂNILOAE, Dumitru. „Legătura dintre Euharistie și iubirea creștină.” *ST 1-2* (1965): 3-32.
218. SWETE, Henry Barclay, *An Introduction to the Old Testament in Greek*. Cambridge: University Press, 1900.
219. ȘERBAN, Constantin. *Constantin Brâncoveanu*. București: Editura Tineretului, 1969.
220. THEODORESCU, Răzvan, *Constantin Brâncoveanu. Între „Casa cărților” și „Ievropa”*. București: Editura Rao, 2005.

221. TOMASINO, C. A., *Judaism before Jesus*. Leicester: Inter Varsity Press, 2003.
222. VASILESCU, Emilian. *Istoria Religiilor*, ediția a III-a. București:Editura Didactică și Pedagogică, 1998.
223. VILLER, M. „Les martyrs et l’esprit.” *Recherches de science religieuse*7 (1924): 544-551.
224. VILLER, M. „Martyr et perfection.” *Revue d’ Ascétique et de Mystique*, 6 (1925): 3-25.
225. VOLKMANN, Hans, "Heliodor I", *Der Kleine Pauly*, II, 1967.
226. VONCU, Răzvan. Studiu introductiv la *Constantin Brâncoveanu în cronici de epocă*, 5-33. București: Litera, 2014.
227. VOUCHER, Alfred, *L'histoire du salut*. S.D.T. Dammarie les Lys, 1951.

ARTICOLE ONLINE

228. „Legile doliului.” Accesat 12 Martie, 2019, http://www.jen.ro/ciclul_de_viata_files_10.html.
229. „Shehitah-tăierea animalelor pentru mâncare.” Accesat 9 Februarie, 2018, http://www.jen.ro/etica_files_11.html.
230. CHITUȚĂ, Alexandru Constantin, „În martiriu se afirmă jertfa supremă.” Accesat 19 Mai, 2019, <https://ziarullumina.ro/theologica/in-martiriu-se-afirma-jertfa-suprema-95989.html>.
231. FREEMAN, Tzvi, „What is the Jewish View on Martyrdom?.” Accesat 8 Martie, 2019, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/788008/jewish/What-is-the-Jewish-View-on-Martyrdom.htm.
232. FRIED, Avraham, „Haneirot Halalu.” Accesat 1 Februarie, 2019, https://www.chabad.org/multimedia/media_cdo/aid/219069/jewish/Haneirot-Halalu.htm.
233. GILL, John, D.D., „Doctrinal Divinity”, Accesat 20 Iunie, 2018, <https://www.ccel.org/ccel/gill/doctrinal.viii.iv.html>.
234. GORDON, Constantin, „Tradiție în creația iconografică a Bisericii. Slujba Sfinților Brâncoveni.” Accesat 09 Mai, 2019, https://www.academia.edu/17846421/Tradi%C8%9Bie_%C3%AEn_crea%C8%9Bia_iconografic%C4%83_a_Bisericii._Slujba_Sfin%C8%9Bilor_Br%C3%A2ncoveni.
235. GRUEN, Erich S., „Antiochus IV and the Jews.” Accesat 22 Ianuarie, 2019, <https://www.scribd.com/document/76900543/Antiochus-IV-and-the-Jews>.
236. HALEVY, Rabbi Hayim, „To Pray as a Jew.” Accesat 14 Martie, 2019, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-mourners-kaddish>.
237. HOFFMAN Rabbi Lawrence A., „The Centrality of Kavod HaMet (Honoring the Dead).” Accesat 7 Februarie, 2019, <https://www.myjewishlearning.com/article/the-centrality-of-kvod-ha-met-honoring-the-dead/>.
238. http://culte.gov.ro/?page_id=767. Accesat 4 Martie, 2018.
239. <http://www.mixdecultura.ro/2016/01/comori-arheologice-scoase-la-lumina-in-cursul-anului-2015/>, Accesat 21 Ianuarie, 2019.

240. HUGGINS, Jonathan, „The Providence of God in The Acts of the Apostles.” În *Scriptura* 113 (2014:1), 1-10. Accesat 10 Februarie, 2019, <http://scriptura.journals.ac.za/pub/article/view/916/883>, 1.
241. JANSE, Sam, „A Little Help or a Great Help? Jesus and His Time Against the Background of 1, 2 Maccabees and Daniel”, în *Scriptura*, 102, (2009): 397-403. Accesat 3 Februarie, 2016 pe <http://scriptura.journals.ac.za/pub>.
242. JORDAAN, Pierre J., „Ritual, rage and Revange in 2 Maccabees 6 and 7”. În *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies* 68(1), 1. Accesat 16 Mai, 2018, <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v68i1.1271>,
243. MIHĂILĂ, Alexandru, „Care Biblie.” Accesat 23 Februarie, 2015, <http://www.ortodoxia.md/articole-preluate/3705-care-biblie>.
244. ROTHKOFF, Aaron, „Sha'atnez.” Accesat 25 Iunie, 2018, www.jewishvirtuallibrary.org,
245. RUDD, Steve, „The Old Testament Canon: The council of Jamnia: 90 AD.” Accesat 20 Februarie, 2015, <http://www.bible.ca/b-canon-council-of-jamnia.htm> .
246. SCHWARTZ, Daniel R., „On something biblical about II Maccabees.” Accesat, 3 Februarie, 2016, <http://orion.mscc.huji.ac.il/symposiums/1st/papers/Schwartz96.html>.
247. SFETCU, Nicolae, „Moartea: Aspecte psihologice, științifice, religioase, culturale și filozofice.” Accesat 16 Octombrie, 2018 <https://books.google.ro/books?id=JQ0MCAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ro#v=onepage&q&f=false>.
248. SHAFRIR, Prof. Asher, „Hanuka și Sulul Antiohus” accesat 1 Februarie, 2019, <http://rabinat.ro/hanuka-si-sulul-antiohus-prof-asher-shafir/>
249. SIMKOVICH, Dr. Malka Z, „The Faith of the Martyred Mother and her Seven Sons.” În *The Torah*. Accesat 11 Iunie, 2018, <https://thetorah.com/the-faith-of-the-martyred-mother-and-her-seven-sons/>.
250. UNGUREANU, Dragoș. „Constantin Brâncoveanu - principe și sfânt. O demonstrație a incompatibilității.” Accesat 09 Mai, 2019, file:///C:/Users/Daniel/Downloads/Ungureanu-Dragos_Constantin-Brancoveanu-principe-si-sfant.pdf.